

İRAN'DA BULUNAN BİR SELÇUKLU CAMİSİ: SAVE CUMA CAMİİ

A SELJUK MOSQUE IN IRAN: SAVE JAMEH MOSQUE

Sepideh ŞAN*

Hajar BABAZADEH**

ÖZ

Save Cuma Camii, İran'ın Merkezi Eyaleti'nin Save şehrinde yer almaktadır. Caminin ortasında avlu, avlunun güney ve batı yönlerinde iki eyvan bulunmaktadır. Avlu güney, doğu ve batı yönlerde revaklarla çevrilmektedir. Kuzey bölümü zamanla tahrip olmuş ve günümüze gelememiştir. H. 504 tarihini içeren minare caminin duvarlarının dışında kuzey doğu köşesinde yer almaktadır. Cami kerpiç ve tuğladan yapılmıştır. Camide toplam 7 adet alçı mihrap bulunmaktadır. Selçuklu mihraplarından üç tanesi caminin farklı bölümlerinde yer almaktadır. Sathi nişlerden ibaret olan ve sadece bir kitabe bordürü ile çevrelenen mihraplar, bitkisel süslemeli zemin üzerine sade kûfî veya kûfiye yakın sülüs hatlar ile kuşatılmıştır. H.705 tarihini içeren İlhanlı mihrap, dıştan üç kitabe bordürü ile kuşatılmaktadır ve alçı süslemeli kavsara ve yarım ongen biçimindeki kavsara altı bölümlerinden oluşmaktadır. Bu mihraptaki kitabelerde Selçuklu mihraplarından farklı olarak yazıya olduğu kadar süslemeye de önem verildiği görülmektedir. Asıl ibadet mekânında yer alan ve Safeviler Dönemi'nde yapılan mihrap ise renkli alçı süslemeleri ile dikkat çekmektedir. Çift kitabe bordürü ile kuşatılan alçı mihrap, Safevi Dönemi'nin nadir görülen alçı mihraplarına önemli bir örnektir. Mihrap mukarnaslı kavsaralı olup kavsaranın altı, yarım ongen biçimindedir. Save Cuma Camisi'nin inşaat süreci VII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar sürmüştür. Farklı dönemlerde yapıya eklenen özelliklerle Save Cuma Cami adeta İran İslam mimarisinin özetidir. Ayrıca caminin büyük bir kısmı Selçuklu Dönemi'nde yapıldığı için ve bu dönemin mimarisi Anadolu Selçuklu mimarisinin öncüsü olduğu hasebiyle bu alanda çalışan araştırmacılar için ayrı bir önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İran, cami, Büyük Selçuklu, alçı mihrap

* Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0679-3991> ♦ E-mail: sepidehheiranpour@gmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Temel Sanat Eğitimi Bölüm. ♦ ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6270-1919> ♦ E-mail: hajarbabazade@gmail.com

ABSTRACT

Saveh Jameh Mosque is located in the Merkezi province of Iran, in the city of Saveh. There is a courtyard in the middle of the mosque and two iwans on the south and west sides of the courtyard. The courtyard is surrounded by porticoes in the south, east and west directions. The northern part of the building has been destroyed in the course of time and has not survived until today. Outside the walls of the mosque, there is a cylindrical minaret at its northeast corner, slightly narrowing upwards. The construction process of Save Cuma Mosque lasted from the seventh century to the twentieth century. The first mosque was built according to the Arabian type plan scheme. In the first mosque, three naves, consisting of arches placed on mudbrick feet, surrounded the central courtyard. During the Great Seljuk Period (1037-1194), a rectangular domed space was created by removing the legs in the middle of the harim section located in the south of the building. Also in this period, four plaster altars and a minaret were added to the building. The mosque, which was attacked by the Mongols and turned into a ruin, was repaired in the Ilkhanid Period (1256-1335). The western iwan added to the mosque during the Ilkhanid Period is one of the rare examples of Iranian architecture. During the Safavid Period (1501-1736), the main place of worship in the south was transformed to be a square and a double-walled dome was added to this place. The open space in front of the domed space was closed and the southern iwan was created.

There are 7 plaster mihrabs in total in the mosque. Three of the Seljuk mihrabs are located in different parts of the mosque. These mihrabs bear the characteristics of the early period (11th century) plaster ornaments and the inscriptions belonging to this period. Consisting of surface niches and surrounded by only an inscription border, the mihrabs are surrounded by simple kufi or near-kufi Thuluth lines on a floral ornamented ground. The fourth altar has been moved to the museum and is supposed to belong to a later period than the other altars. İlkanid mihrab, which is surrounded by three inscription borders on the outside, consists of a plaster ornamented kavsara and a half-decagonal kavsara. In the inscriptions on this mihrab, unlike the Seljuk mihrabs, it is seen that the decoration is as important as the writing. The maquis, leafy and knitted kufi calligraphy used in the inscriptions support this view. Today, the mihrab on the qibla wall of the domed space, and the colorful plaster decorations on the walls, made with the tohme-gozari technique, were also created in this period.

With the features added to the building in different periods, the Save Cuma Mosque is almost the summary of Iranian Islamic architecture and it is important to examine it in detail. In addition, since a large part of the mosque was built during the Seljuk Period and the architecture of this period is the pioneer of Anatolian Seljuk architecture, it has special importance for researchers working in this field.

Keywords: *Iran, Mosque, The Great Seljuks, plaster mihrabs*

Giriş

Save Cuma Camii, İran'ın Merkezi eyaletinde, Save şehrinin güney batısında bulunur. Bu şehir, Sasaniler Dönemi'nden (224-651 M.) bu yana İran'ın önemli şehirlerinden biri olmaya devam etmiştir ve farklı dönemlere ait çeşitli tarihi eserler içermektedir. Save, (22/643) yılında İslam orduları tarafından ele geçirilmiş¹ ve Moğollar zamanına kadar İran'daki önemli güzergâhlardan biri sayılmıştır. Moğollar şehri (617/1220) yılında yağmalayıp mimari eserlere büyük hasar vermiştir. Bu nedenle Moğol yağmalarından önce yapılan eserlerden az sayıda yapı günümüze ulaşabilmiştir. Bunlardan en önemlisi Save Cuma Camii'dir. VII. yüzyıldan Kaçarlar Dönemi'ne (1210-1343/1796-1925) kadar değişimlere uğrayan cami adeta İran İslam mimarisinin özetidir.

1. YAPI TARİHCESİ

Yapının farklı bölümlerinde, toplamda beş tarih kitabesi bulunur. Bunlardan en eskisi caminin minaresi üzerinde yer alan ve (504/1111) tarihini içeren kitabedir (Resim 1). Kitabeye göre yapı, Ebi-Şuca Muhammed bin Melikşah tarafından yapılmıştır:

بسم الله الرحمن الرحيم [... غياث الدنيا و الدين ابي شجاع محمد ابن ملكشاه سنة اربع و خمسمائة.²

İkinci kitabe caminin güneyinde, kubbeli bölümün ve doğu harimin birleştiği yerde bulunan mihrabın üzerinde yer almaktadır ve (705/1306) tarihini içerir. Batı eyvanda " این میمون بنای بی کم و کاست، عمل شاه وردی بناست " ibaresi yer alır ve bu ibare ebced hesabına göre (719/1319) tarihine denk gelir. Mihrabın önündeki kubbeli bölümü dolaşan alçı kitabe ise (922/1516) tarihlidir. Güney eyvanı dolaşan kitabede " تاریخها تَلْكَ هذا آية الله، " "تاریخها تَلْكَ هذا آية الله، " ibaresi yazılıdır. Ebced hesabına göre bu ibare (1062/1652) tarihine denk gelir (Resim 2).³

Yapının üzerindeki kitabelerde isimleri yer alan Mir Ahmet bin Mir Hac Benna el-Gomi, Şeyh Cemaleddin bin Kemaleddin Benna-i Gomi ve Şahverdi Benna caminin mimarları olarak bilinir. Güney eyvanı dolaşan kitabenin hattatı Abdullah isminde bir şahıstır.⁴

2. Yapının Tanımı

2.1. Plan

Save Cuma Camii, doğu-batı doğrultusunda ve yaklaşık 4200 m² ebadında dikdörtgen bir alanı kapsamaktadır (Çizim 1). Caminin ortasında avlu, avlunun güney ve batı taraflarında birer eyvan ve eyvanların arasında tek katlı revaklar yer alır. Caminin doğu tarafında ise sekiz adet açıklığı olan revak bulunur (Resim 3). Kuzey tarafındaki yapıdan ise sadece kalıntılar günümüze ulaşabilmiştir. Caminin avlusu 44x36 m² ebadında olup avlunun ortasında sekizgen bir havuz bulunur. Yapıyı, dışarıdan kerpiç ve tuğladan

1 Taberi, 1368 hş, I, 522'den aktaran Fazli, 1375 hş, 8.

2 Ebrahimzade ve Mobini, 1391 hş, 58.

3 Moazzen, 1396hş, 37-38.

4 Fazli, 1375 hş, 10.

Resim 1: Minare üzerindeki tarih kitabesi. (S. Şan, 2015)

Resim 2: Güney eyvanda yer alan çini kitabe. (<https://www.parsine.com/fa/news/693949/>)

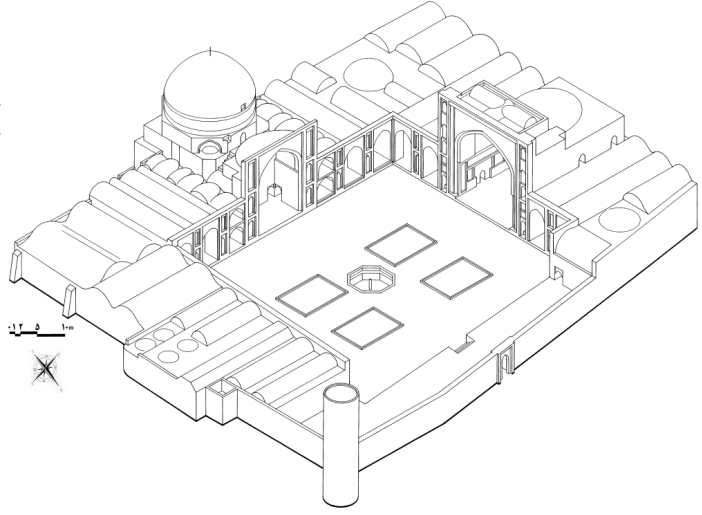
yapılmış duvarlar kuşatır. Silindirik gövdeli minare duvarların dışında, kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Caminin, kuzey ve batı olmak üzere iki küçük sade girişi vardır.

Araştırmacılar caminin dört farklı dönemde inşa edilerek tamamlandığı kanaatindedir. Bu dönemler sırasıyla şöyledir: 1. dönem, VII. yüzyıldan Selçuklu Dönemi'nin (429-590/1037-1194) başına kadar, 2. dönem Büyük Selçuklu Dönemi (XI. yüzyıldan XIII. yüzyılın başına kadar), 3. dönem XIII. yüzyıldan XVI. yüzyılın başına kadar, 4. dönem ise XVI. yüzyılın başından Kaçar döneminin (1210-1343/1796-1925) sonuna kadar.⁵

⁵ Moazzen, 1396hş, 40.

Çizim 1:

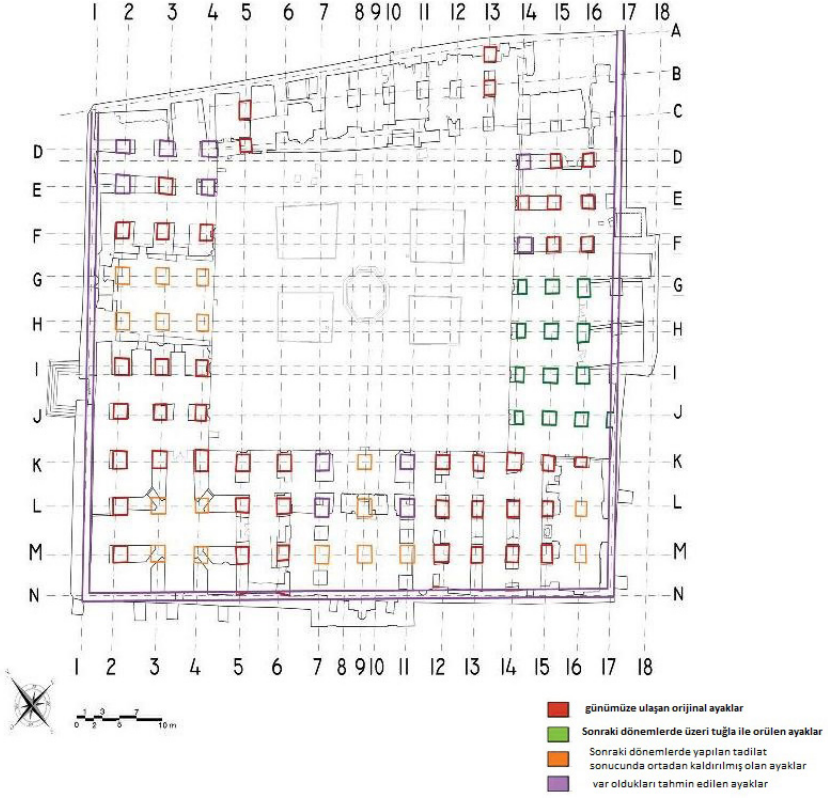
Save Cuma Cami'nin üç boyutlu çizimi. (<https://www.bargozideha.com/share/>)

Resim 3: Güney eyvan ve doğu revak (<https://www.iranhotelonline.com/blog/post-2335/>)

Kazılarda bulunan kalıntılara göre yapının ilk hali, ortadaki avluyu güney, doğu ve batıdan çeviren üç sahnalı harimlerden oluşmaktaydı (Çizim 1). Harimler beşik tonozlar ile kapatılmış olup cami yapısını kerpiç bir duvar çevirmekteydi. Günümüzde, caminin bazı bölümlerinde yapının ilk dönemine ait sahnaları oluşturan kerpiç ayakların kalıntıları ortaya çıkmıştır. Kerpiçten yapılmış yüksek sivri kemerler batı harimde duvar ve ayakların arasında görülür (Resim 4-5). Camiyi çeviren duvarın bazı kısımları yapının ilk inşâ döneminden günümüze ulaşabilmiştir⁶ (Resim 6).

6 Moazzen, 1396 hş, 40.

Çizim 2: İlk caminin planı (Moazzen, 1396 hş)

Resim 4-5: Batı revakta yer alan ve ilk camiden günümüze gelen kısımlar (S. Şan, 2015)

Resim 6: Batı cephesi ve güney kubbe (S. Şan, 2015)

Büyük Selçuklu Dönemi'nde (429-590/1037-1194) cami binasında önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu dönemde güney harimin ortasındaki iki sahin kaldırılmıştır (Çizim 1'de görülen 9. eksen üzerindeki ayaklar ve ona bağlı kemerler) ve etrafındaki kemerler tuğla örülerek takviye edilmiştir. Oluşan mekânın üzeri oval kubbe ile kapatılmıştır (Çizim 3). Böylece camideki mihrabın önünde yer alan kubbeli bölüm ve açık kısım ilk kez oluşturulmuştur. Selçuklu Dönemi'nde kubbeli bölümün dikdörtgen biçimli olduğunu, günümüzdeki yapının kible duvarının arkaya doğru çıkıntı yapmasından anlamaktayız. Ayrıca Selçuklu süslemeleri kible duvarı hariç diğer üç duvarda da görülmektedir.⁷

Günümüzde caminin kuzeydoğu köşesinde bulunan (504/1111) tarihli minare Selçuklu Dönemi'nde inşa edilmiş olup 5.3 m çapında ve 14 m yüksekliğinde⁸ silindirik biçimdedir. Minarenin, üst kısmı tahrip olmuş durumdadır ve günümüzdeki durumuna kıyasla geçmişte daha yüksek olduğu düşünülür. Gövdenin 4 m yüksekliğinde minarenin girişi yer almaktadır. Bu giriş içteki döner merdivene açılır. Gövdenin batı yönünde süslemelere yer verilmemiştir (Resim 7). Buradan hareketle araştırmacılar bu minarenin, taçkapının bir parçası olduğunu düşünmektedirler. Taçkapının çifte minareli olduğuna dair herhangi bir iz bulunduğu takdirde, Save Cuma Camii şimdiye kadar bulunan en eski çifte minareli cami olarak kabul edilecektir.⁹

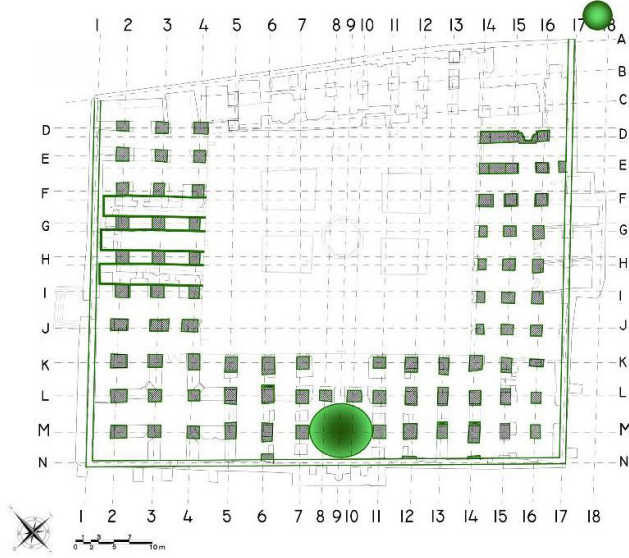
⁷ Moazzen, 1396 hş, 42.

⁸ Azad, 1393 hş, 51.

⁹ Azad, 1393 hş, 52.

Çizim 3:

Selçuklu Dönemindeki
caminin planı (Moazzen,
1396 hş)

Selçuklu Dönemi'nden (429-590/1037-1194) günümüze ulaşan üç alçı mihrap L6, M13 ve M14 eksenlerinin kuzey cephesinde bulunmaktadır (Çizim 3). Doğu sahinin kuzeye bakan ayaklarının arası (D15-16) Selçuklu Dönemi'nde tuğla ile örülmüştür ve alçı süslemelere ve bir de mihraba yer verilmiştir. Günümüzde alçı süslemeler ve mihrap, müzeye taşınmıştır.

Selçuklu Dönemi'nde batı harim kısmının ortasındaki sahinleri oluşturan ayakların 3.60-4.50 m yüksekliğinde, alçı zemin üzerinde lacivert renk kullanılarak boyama tekniği ile yazılmış bir kitabe paneli dolaşmaktaydı. Kitabe Yunus suresinin 25. ayetini içermekteydi. Bu süsleme paneli 80 cm genişliğinde olup sonraki dönemlerde üzeri kapatıldığından günümüzde görünür durumda değildir.¹⁰

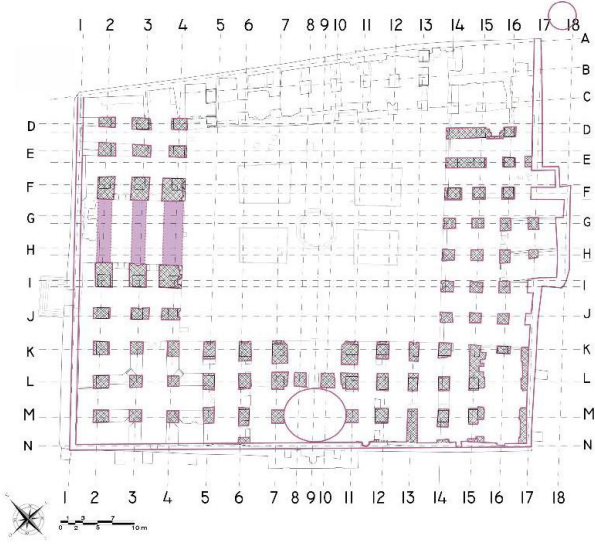

Resim 7: Minarenin süslemelerinin dökülmüş olduğu bölüm (Yazar, 2015)

¹⁰ Moazzen, 1396 hş, 42.

Save şehri Moğolların saldırıları sırasında ciddi anlamda tahrip olmuştur. Şehrin camisi de bu yağmalara maruz kalmış ve caminin örtüsü büyük ölçüde yok olmuştur. Moğollar İran'da İlhanlı Devleti'ni (653-736/1256-1335) kurduktan sonra büyük ölçüde inşaat ve onarım işlemine başlamıştır. İlhanlı Dönemi'nde camiye ilave edilen bölümlerden biri avlunun batı cephesinde yer alan 16.70 m yüksekliğindeki eyvandır (Resim 8). Bu eyvanın yapılması için batı harimde bulunan orta sahnılar kaldırılmıştır. Caminin batı cephesinde eyvan yapılması

İran'da nadir görülen örneklerden biridir. Ayrıca bu dönemde güneydeki kubbeli mekânın doğusunda kible duvarında, 11. ve 12. eksenler arasında (N 11-12) alçı bir mihrap yapılmıştır (Çizim 4). Bu mihrap (705/1305) tarihini içermektedir.¹¹

Çizim 4: İlhanlı döneminde caminin planı. (Moazzen, 1396 hş)

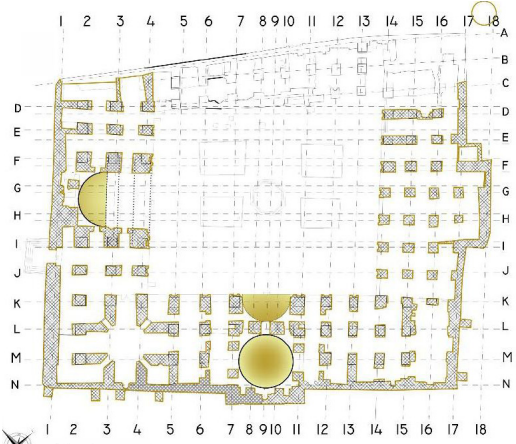

Resim 8: Batı eyvan (Yazar, 2015)

11 Moazzen, 1396 hş, 44.

Yapıdaki dördüncü inşaat dönemi 16-19. yüzyıllar arasını (Safevi ve Kaçarlar Dönemlerini) kapsar. Safeviler Dönemi'nde (907-1149/1501-1736) dikdörtgen biçimli asıl ibadet mekânı 12x12 m ebadında bir kareye dönüştürülmüştür. (Çizim 5) (Resim 10). Asıl ibadet mekânını kareye dönüştürmek için güney duvar ortadan kaldırılmıştır ve dışa doğru çıkıntı yaparak tekrar inşa edilmiştir. Kare mekânın üzeri çift cidarlı kubbe ile örtülmüştür. İçteki kubbenin yüksekliği 17 m, dıştaki kubbenin yüksekliği ise 24 m'ye yakındır.¹² Kubbe mukarnaslı tromplar üzerine oturtulmuştur. Kible duvarı hariç diğer duvarların üzerinde ortadaki daha genişçe olan üçer açıklık bulunmaktadır (Resim 9). Günümüzde, doğu tarafındaki duvarın, sağdaki geçidi tuğlalar ile örülerek kapatılmıştır. Kible duvarında, geçit yerine üçer sivri kemerli niş bulunmaktadır. Ortadaki geniş nişin içinde alçı süslemeli mihrap yer almaktadır. Trompların arasında bulunan sivri kemerli alınlıklı pencereler mekânın aydınlığını sağlamaktadır. Günümüzde batı ve kuzey yönündeki pencereler örülerek kapatılmıştır. Kubbeli bölümün duvarları Safevi Dönemi'nde yaygın olan ve tohme-gozari¹³ olarak adlandırılan alçı süslemeler ile canlandırılmıştır. Kubbeli bölümü çevreleyen kitabe (922/1516) tarihini göstermektedir (Resim 9). Bu dönemde asıl ibadet mekânının önüne 10 m genişliğinde, 15 m yüksekliğinde ve 6 m derinliğinde bir eyvan inşa edilmiştir (Çizim 5). Eyvanı çevreleyen 95 cm genişliğindeki çini kitabe 1062/1651 tarihini içermektedir¹⁴ (Resim 11). Ayrıca bu dönemde batı eyvanda bazı değişiklikler yapılmıştır. Batı eyvan baştanbaşa alçı ile kapanmış ve sarı renge boyanmıştır (Resim 8). Eyvanın kavsarası mukarnaslarla doldurulmuştur.

Kaçarlar Dönemi'nde yapılmış olan tek birim, caminin güneybatısında yer alan dört kollu artı biçimindeki bölümdür. Bu bölüm, L3, L4, M3 ve M4 ekseninde bulunan ayakların ortadan kaldırılmasıyla oluşturulmuştur (Çizim 5). Ortadaki kare biçimdeki mekân tek cidarlı kubbe ile örtülü olup kuzey ve doğuda bulunan iki geçit vasıtasıyla yan mekânlara bağlanmaktadır. Yapının kullanım amacı belli değildir. Bu mekânın güney duvarında (N 3-4) Kaçarlar Dönemi'ne (1210-1343/1796-1925) ait bir mihrap yer alır.¹⁵ Kaçarlar Dönemi'nde mihrap önü kubbeli bölümünün duvarlarının alt kısmı, altıgen çiniler ile kaplanmıştır.

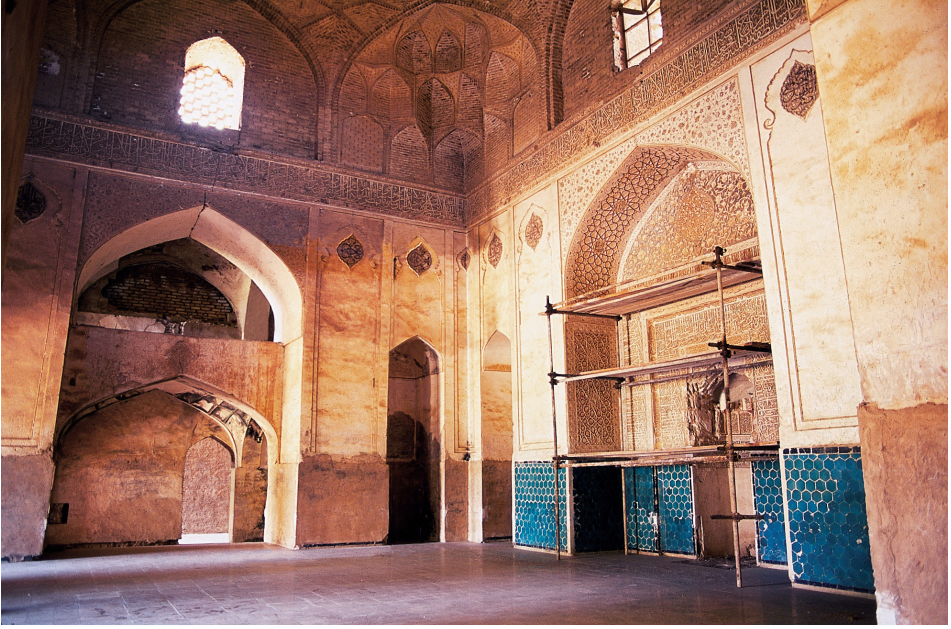
Çizim 5: Safevi ve Kaçarlar dönemindeki cami planı.
(Moazzen, 1396 hş)

12 Fazli, 1375 hş, 10.

13 Bu teknikte, alçı zemin üzerine motiflerin yeri kazınır. Ardından kazınan yerler renkli alçı ile doldurulur (Salehi Kakhki, Emami ve Aslani, 1389 hş, 66).

14 Moazzen, 1396 hş, 47.

15 Khoddari Nayini ve Paknejad, 1386 hş, 114.

Resim 9: Mihrap önu kubbeli bölüm, güney ve doğu duvarlar (Haji Ghassemi, 1383, VII, 156)

Resim 10: İlhanlı ve Safevi mihrapları. (<https://www.eskannews.com/gallery/20209/1/>)

Resim 11: Güney eyvan (S. Şan, 2015)

2.2. Destek ve Geçiş Unsurları

Save Cuma Camii'nin ilk inşasında taşıyıcı eleman kerpiç ayaklardan oluşuyordu. Bu ayakların bazıları günümüze ulaşmakla birlikte sonraki dönemlerde tuğlalar ile kaplanarak takviye edilmiştir. Payeler, sivri kemerler vasıtasıyla birleştirilerek sahninleri oluşturmaktadır. Save Cuma Camii'nde asıl ibadet mekânında yer alan kubbe sekiz ayak üzerine oturtulmuş ve kubbeye geçiş için mukarnaslı tromplar kullanılmıştır (Resim 9) (Çizim 5). Tromplar arasında sivri kemerli nişler yer almaktadır. Tromplar ve nişlerin arasında bulunan üçer trompçuk sekizgeni, onaltıgene dönüştürülerek bu alandan kubbeye geçiş sağlamışlardır. Dıştaki kubbe sekizgen kasnak üzerinde oturmaktadır. Kasnağın üzerinde, trompların bulunduğu yerde sivri kemerli nişler açılmıştır.

2.3. Örtü Sistemleri

Save Cuma Camii'de, yapının örtüsü olarak kubbe ve tonozlar kullanılmıştır. Caminin ilk inşasında örtü olarak beşik tonozların kullanıldığını bilmekteyiz ancak bu tonozlar Moğolların saldırısı sırasında büyük oranda tahrip olmuştur. Günümüzde caminin güney eyvanının arkasında bulunan ibadet mekânı, çift cidarlı kubbe ile örtülmüştür. Yapının güney batı köşesinde bulunan artı biçimindeki mekânın orta kısmı ise tek cidarlı kubbe ile örtülü olup caminin diğer bölümleri beşik tonozlar ile kapatılmıştır.

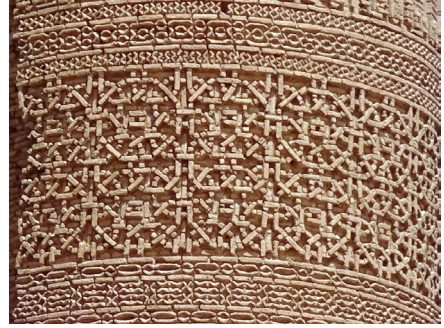
2.4. Yapının Girişleri

Günümüzde, yapıda taçkapı niteliğinde bir giriş yoktur. Caminin batı ve doğu olarak iki sade ve küçük girişi vardır ancak bazı araştırmacılar minarenin bir bölümünün süslemesiz olduğundan yola çıkarak Selçuklu Dönemi'nde, burada çifte minareli bir taçkapının varlığını ileri sürmektedirler. İkinci minarenin varlığına dair herhangi bir kanıt elde edilirse burası en eski çifte minareli taçkapı olarak kabul edilecektir.¹⁶

3. Süslemeler

3.1. Minare

Günümüzde camiyi çevreleyen duvarların dışında, üzerinde tarih kitabesi bulunan en eski unsurdur. Yukarıya doğru hafif daralan silindirik gövdeli minare, diğer Selçuklu minarelerine benzer tuğla süslemelerle kaplıdır. Günümüzde minarenin kuzey doğu yönünde bulunan süslemeleri dökülmüştür. Save Camii minaresinin geometrik süslemelerinin temelini, sekizgenler oluşturmaktadır. Burada sekizgenler, üç farklı desen ortaya çıkarmıştır. Birinci desen, içlerinde örgü biçiminde kareler bulunan sekizgenler ve sekiz kollu yıldızlardan oluşan geometrik düğümlerden ibarettir. İkinci desen, sekizgenlerin kesişmesinden oluşan sekiz kollu yıldızlar ve yıldızların ortasında bulunan kareden meydana gelen geometrik düğümlerle süslenmiştir. Üçüncü desen ise ortasında kare bulunan sekiz kollu yıldızlar ile bir kompozisyon oluşturmaktadır. Bunların yanında yatay ve dikey dizilmiş tuğlalar, eşkenarlar, makili hat ile yazılan kitabeler, tuğlaların arasında bulunan ve kalıp tekniği ile yapılan desenler, minarenin gövdesini tamamen doldurmaktadır. Bunun minaredeki süsleme kuşaklarını birbirinden ayıran ince şeritlerin, eşkenar ve daire, eşkenar ve yan kenarları uzun olan yatay altıgenler ve benzer geometrik şekillerden oluştuğunu görmekteyiz (Resim 12-13).

Resim 12-13: Minare üzerindeki süslemelerden detay (S. Şan, 2015)

16 Kazvini, 1366, 157'den aktaran Moazzen, 1396, 37.

3.2. Mihraplar

Camiye ait toplam yedi mihrap günümüze ulaşabilmiştir ve bunlardan biri (Çizim 3: D 15-16) camiden alınarak müzeye taşınmıştır. Mihrapların dördü Selçuklu Dönemi'nde (429-590/1037-1194), biri İlhanlı (653-736/1256-1335), biri Safevi (907-1149/1501-1736), bir diğeri de Kaçarlar Dönemi'nde (1210-1343/1796-1925) inşa edilmiştir.

L6 mihrabı (Çizim 3) Selçuklu Dönemi'nde alçı ile yapılmıştır ve derinliği olmayan sathi niş biçimindedir. Bu mihrabın üçte ikisi günümüze ulaşabilmiştir ve genel olarak yapısı, X. ve XI. yüzyıl mihraplarının formuna uygundur. Yapı, üst üste oturtulan iki sathi nişten ibarettir ve bu nişleri dıştan yazı bordürü kuşatmaktadır (Resim 14). Mihrabı kuşatan dış bordürde, lacivert zemin üzerine kûfiye yakın sülüs hat ile Al-i İmran suresinin 17. ayetinin bir bölümü yazılıdır.¹⁷ Kitabe bordüründen sonra ince bir şeridin içinde gamalı haç, üç yapraklı çiçekler, laleye benzer bir motif ve çizgilerle oluşturulan düğümler bulunmaktadır. Alınlık kısmı sivri kemerli niş biçiminde olup rumiler ve stilize palmet motiflerle süslenmiştir. Alınlığın kemer köşeliklerinde birer daire içinde, lacivert zemin üzerinde kûfi hat ile Allah kelimesi yazılıdır. Dairenin yanında ajde-kari¹⁸ tekniği ile hareketlendirilmiş yaprak motifleri yer almaktadır. Alınlık kısmını, içinde süsleme bulunmayan bir kuşak çevirmektedir. Mihrabın alt kısmı iki sütunce ile sınırlandırılmıştır. Sütuncelerin az kısmı günümüze ulaşabilmiş ve altıgenler ve üçgenlerin oluşturduğu geometrik düğümler (*şeş u penç düğümü*) ile süslenmiştir. Alttaki niş üç dilimli kemer biçiminde olup stilize edilmiş bitkisel motiflerle süslüdür. Bu motiflerin içi ajde-kari tekniği ile yapılmış küçük geometrik desenlerle hareketlendirilmiştir. Nişin, kemer köşeliklerinde geometrik süslemeler içeren yaprak motifleri bulunmaktadır (Resim 15). İki nişin arasındaki düz bordürde bitkisel zemin üzerine kûfi kitabe yazılıdır.

M13 mihrabının (Çizim 3) çoğu kısmı dökülmüştür ve M13 mihrabı L6 mihrabına göre daha kötü bir durumdadır (Resim 16). Bu mihrap birinci mihraba benzemekle birlikte dıştan üç bordür ile kuşatılmaktadır. Birinci ince bordüre biri düz biri ters eşkenar üçgenler yerleştirilmiştir. Eşkenarların içinde kanatlı rumi motifleri bulunmaktadır. İkinci bordürde kûfi hat ile Tevbe suresinin 128. ve 129. ayetleri yazılıdır. Kitabenin zemini kanatlı rumi ve hatayi motifleri ile süslenmiştir. Üçüncü bordürde ise gamalı haç ve rozetler alternatif olarak yan yana dizilmektedir. Alınlık kısmında çiçekli kûfi hat ile Al-i İmran suresinin 19. ayeti yazılıdır.¹⁹ Sivri kemerli bölüm günümüzde süslemesiz olarak görülür (Resim 17). Kemerin altındaki dikdörtgen panoda rumi ve palmet çiçeklerinin kalıntıları yer almaktadır. Panonun altında kûfi bir kitabenin kalıntısı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Mihrabın alt kısmında, iki tarafta birer sütunce yer almaktadır. Sütuncelerin gövdesi, altı dilimli rozet motifleri ve etrafındaki altı adet paralelkenarın saat yönünde altmış derece döndürülmesiyle oluşan motiflerin birleştirilmesiyle hareketlendirilmiştir. Sütuncelerin ortasındaki bölüm rumi ve palmet motifleri ile süslenmiştir.

17 KhoddariNaini ve Paknejad, 1386 hş, 117.

18 Ajde-kâri süzgeç biçimli yüzeylere sahip alçı işçiliğine denilmektedir. Ajde-kâri'de genellikle hendesî motifler bulunmaktadır (Deh-huda, 1346 hş, 183).

19 Khoddari Nayini ve Paknejad, 1386 hş, 124.

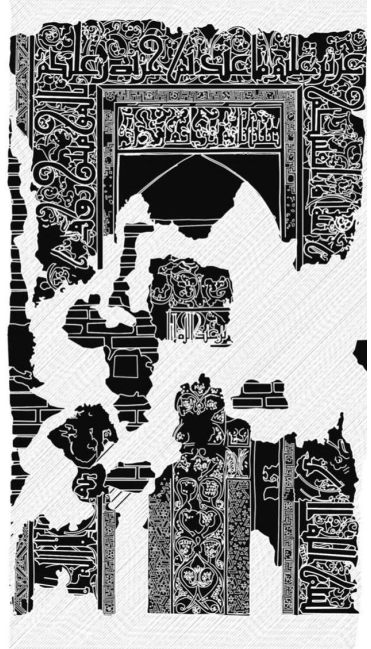
Resim 14-15:
L6 mihrabı ve
mihrabın alt
kısmından detay
(S. Şan, 2015)

Resim 16 - Çizim 6:
M13 mihrabı.

(Resim 16:
Sokhanpardaz, 2020,
288.)

(Çizim 6: Khoddari
Nayini ve Paknejad,
1386 hş, 116'dan
akt.: Sokhanpardaz,
2020, 296.)

Resim 17: M13 mihrabının üst kısmı. (<https://www.parsine.com/fa/news/693949/>)

M14 mihrabı (Çizim 3) tahrip olduğundan, hakkında çok fazla bilgi edinebilmek mümkün değildir (Resim 18). Kalıntılara baktığımızda mihrabı, dıştan sülüs hat ile yazılmış bir kitabe bordürü kuşatmaktadır ve bu kitabenin başında yer alan ibarelerden sadece *bismillah* ibaresi okunmaktadır. Alçı süslemelerin kalıntısı diğer iki mihrap gibi bitkisel ve geometrik motifler içermektedir. Bu mihrap genel olarak diğer iki mihraba benzemekle birlikte onlara göre daha zarif alçı süslemeler içermektedir. Mihrabın üst kısmında boya tekniği ile yazılmış kırmızı renkli çiçekli kûfi kitabe bulunmaktadır (Resim 19). Kitabede sadece *احمد القائم بامر* ibaresi okunabilmiştir. Ayrıca kemerin kuzeye bakan tarafında el yazısıyla yazılmış *سنة ثلاثه و خمسمائه* ibaresi kırmızı rengin zamanla yok olmasıyla ortaya çıkmıştır (Resim 20). Bu bölümdeki süslemelerin İlhanlı Dönemi'ne ait olma ihtimali vardır.²⁰

Resim 18: M14 mihrabı. (Khodadadi Nayini ve Paknejad, 1386 hş, 126)

20 Khoddari Nayini ve Paknejad, 1386 hş, 128.

Resim 19-20: M14 mihrabının üst kısmında yer alan boya tekniği ile yapılmış süslemeler. (Khodadadi Nayini ve Paknejad, 1386 hş, 127)

Doğu sahinin kuzeye bakan ayaklarının arası, Selçuklu Dönemi'nde tuğla ile örülmüştür ve bu bölümde alçı süslemeli pano ve bir mihraba yer verilmiştir. Günümüzde ise alçı süslemeli pano ve mihrap müzeye taşınmıştır ve yerinde bulunmamaktadır (Çizim 3: D 68 .(۱۶-۱۰ cm genişliğinde, 113 cm yüksekliğinde ve 30 cm²¹ derinliğinde olan mihrabın sadece üst kısmı tahrip olmuştur (Resim 21). Mihrap tarih içermemekle birlikte süslemeler ve yapım tekniğinden yapının Selçuklu Dönemi'nde inşa edildiği düşünülmektedir.²² Mihrabı dıştan içbükey kavisli bordür kuşatmaktadır. Bordürün içinde bitkisel motifli zemin üzerine kûfi hat ile Fetih suresinin 4. ve 5. ayetleri yazılıdır²³ (Resim 22). Mihrabın kavsarasının bir bölümü tahrip olmuştur. Günümüze ulaşabilen kısmının içi ise rumi ve palmet motifleriyle kaplı haldedir. Kavsara iki silindirik gövdeli sütunce üzerinde oturmaktadır. Soldaki sütuncenin başlığı tahrip olmuştur. Sağdaki sütuncenin başlığı, ortasına kabarık daire yerleştirilmiş dört yapraklı lale biçimindedir. Lalenin üstünde küp biçiminde bir uygulama bulunmaktadır. Sütuncelerin üzeri altı kollu yıldızların kırık çizgilerle birbirine bağlandığı bir süsleme (*şes u se-peri* motifi) ile kaplıdır (Çizim 7). Sütuncelerin Alt ve üst kısımlarında dikdörtgen bir panoda kûfi hat ile الملك الله ibaresi yazılıdır. Kavsaranın alt bölümü iki süsleme panosu ve iki sathi nişten oluşmaktadır. Birinci panoda kıvrımlı dallar, rumi ve palmetlerden oluşan süslemeler yer almaktadır (Çizim 8). İkinci pano daha küçük olup ve bitkisel motiflerle süslenmektedir. Birinci sathi niş kırık kemerli olup dıştan kitabe bordürü ile kuşatılmıştır. İkinci sathi niş basık kemerli biçimdedir. Nişi, dıştan yukarıda ters üçgen oluşturan süsleme kuşağı çevirmektedir. Şeritte yan yana dizilmiş palmetler yer almaktadır (Çizim 9). Nişin içi, kıvrımlı dalların sonunda bulunan palmet motifi ile canlandırılmıştır. Nişin kemer köşelikleri, ajde-kari tekniği ile yapılmış üçgenlere bölünmüş altıgenlerden oluşmaktadır.

21 Taghavinejad, 1397 hş, 8.

22 Taghavinejad, 1397 hş, 8.

23 Taghavinejad, 1397 hş, 8.

Resim 21, Çizim 7: Müzedeki Selçuklu mihrabı ve sütunce üzerindeki süsleme çizimi. (Taghavinejad, 1397 hş, 8-11)

Resim 22: Müzedeki mihrabı kuşatan kitabe bordürü. (Taghavinejad, 1397 hş, 12)

Mihrabın yanında bulunan alçı süslemeli panonun sadece alt kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Dikdörtgen derin bir niş biçiminde olan pano, üç dikey süsleme kuşağından oluşmaktadır. Yandaki kuşaklar rumi ve palmet motiflerle süslenmiştir. Ortadaki kuşak şakayık çiçekleri ve kıvrımlı dallar ile bezenmiştir. Kuşakları birbirinden ayıran iki ince şeridin içi, yan yana dizilmiş palmet motifi ile doldurulmuştur (Resim 23).

Çizim 8: Kavsara altındaki süsleme panosu. **Çizim-9:** İkinci nişi dolaşan kuşak. (Taghavinejad, 1397 hş, 10)

Resim 23:
Müzedeki yer alan
süsleme panosu.
(Moazzen, 1396 hş, 42)

Resim 24: İlhanlı
dönemi mihrabını
kuşatan kitabe
bordürlerinden detay
(S. Şan, 2015)

Beşinci mihrap asıl ibadet mekânının doğusunda, revakların sonunda yer almaktadır (Çizim 4: N 11-12) (Resim 25). Alçı kazıma tekniği ile yapılmış olan mihrap, üzerindeki kitabeye göre İlhanlı Dönemi'nde camiye ilave edilmiştir. Mihrabı dört bordür kuşatmaktadır. Bunlardan birincisi ince şerit biçiminde olup zincir biçiminde bir süsleme içermektedir. İkinci bordürde yeşil zemin üzerine makili hat ile Yasin suresi yazılıdır. Üçüncü bordür ikincisi ile aynı kalınlıkta olup içinde nesih hat ile İbrahim suresinin 35. ayeti yazmaktadır. Bordürün zemini rumi ve palmet içeren bitkisel motiflerle süslenmiştir. Dördüncü bordür diğerlerine göre daha kalın olup bitkisel zemin üzerine müşeccer (dallı budaklı), örgülü ve yapraklı kûfi hat ile yazılı Fetih suresinin 1-3. ayetleri yazılmıştır²⁴ (Resim 24). Mihrabın kavsara bölümü çoğunlukla tahrip olmuştur ve kalıntılara bakınca rumi ve palmet motifleri görülmektedir. Rumi ve palmetlerin içi ajde-kari

24 Shekofte, 1394 hş, 109.

teknîği kullanılarak küçük geometrik şekiller ile hareketlendirilmiştir (Resim 26). Kavsaranın kemer köşeliklerinde birer yarım kubbe bulunmaktadır. Bunların süslemeleri dökülmüştür. Mihrap nişi yarım ongen biçiminde olup süslemeleri çoğunlukla tahrip olmuştur. Mihrap kahverengi ve yeşil renkler ile canlandırılmıştır.

Camideki en büyük mihrap, yapının güneyindeki kubbeli bölümünde yer almaktadır. Safeviler Dönemi'nde yapılmış olan mihrap, kubbeli bölümün diğer kısımlarındaki süslemelerle uyum sağlamaktadır (Resim 27). Mihrap güney duvarın ortasında açılmış sivri kemerli bir nişin içinde bulunmaktadır. Kemer karnı, ortalarında on iki kollu yıldızların bulunduğu geometrik düğümler ile hareketlendirilmiştir. Bu yıldızların ortasında celi sülüs hat ile *يا فتاح، يا جبار، يا الله، يا رحمن و يا رحيم* ibareleri yazmaktadır (Resim 28). Kemer alınlığı, lacivert zemin üzerine alçıdan yapılmış hatayı çiçekler ile süslenmiştir. Bu süslemelerin ortasında kahverengi bir şemse motifi yer almaktadır (Resim 29). Mihrabı, celi sülüs hat ile yazılmış iki kitabe bordürü kuşatmaktadır. Bu kitabeler, altıgen türkuaz çinilerden oluşan

Resim 25-26: İlhanlı mihrabı ve mihrabın kavsarasından detay. (Res.25: S.Şan, 2015; Res.26: www.eskannews.com)

kaplama üstüne kadar uzamakta olup mihrap nişinin sadece üst kısmını kuşatmaktadır. Kitabelerde Cuma suresinin bazı ayetleri yazılıdır.²⁵

Mihrap nişi, yarım ongen biçiminde olup kavsarası mukarnaslarla doldurulmuştur. Günümüzde bu mukarnasların çoğu dökülmüştür. Mukarnasların altındaki 10 adet panelde, bitkisel motiflerin ortasındaki mavi eşkenarların içinde, makili hat ile *على* kelimesi yazılıdır. Bu panellerin altında sülüs hat ile yazmış *Ayet-el Kürsi*'yi içeren kitabe şeridi yer alır²⁶ (Resim 30). Mihrap nişinin alt kısmının süslemeleri günümüze ulaşmamıştır.

25 Khoddari Nainyini ve Paknejad, 1386 hş, 120.

26 Khoddari Nainyini ve Paknejad, 1386 hş, 120.

Resim 27-28: Asıl ibadet mekânında yer alan mihrap ve mihrap nişinin süslemeleri (S. Şan, 2015)

Resim 29-30: Safevi mihrabı ve mihrabı kuşatan nişin alınlık süslemelerinden detay (S. Şan, 2015)

Caminin güney batısında, artı biçimindeki odanın güney duvarında bir mihrap yer almakta (Resim 31) ve mihrap süslemeleri, Kaçar Dönemi örneklerine benzemektedir. Mihrabın bulunduğu duvar üzerinde, boya süslemelerinin kalıntıları görülür. Buradan hareketle duvarın, zamanında süslemelerle dolu olduğunu anlamaktayız. Süsleme kalıntıları sülüs, kûfi ve neşalîk hat ile yazılan kitabelerden oluşturmaktadır (Resim 32). Mihrap nişini kabarık dikdörtgen çerçeve sınırlandırmaktadır. Bu nişin iki tarafında birer

yarım silindirik sütünce bulunmaktadır. Sütüncelerin üzeri kaba boya süslemeleri ile hareketlendirilmiştir; başlıkları ise mukarnas yuvalarından oluşmaktadır. Mihrap nişi yarım ongen biçiminde olup kavsara kısmı kahverengi boyama ve alçı işlemleri ile süslenmiştir. Süslemelerin arasında, kahverengi panoların içinde sülüs hat ile *ya Sahib 'ez-Zaman*, *ya Halife 'el-Rahman* ve *ya Kati 'el-Burhan* ibareleri yazmaktadır. Kavsarayı içeriden, sülüs hat ile yazılmış ve ayet-el kürsi'yi içeren bir kitabe şeridi dolaşmaktadır.²⁷

◀ Resim 31-32:

Kaçarlar Dönemi mihrabı. (S. Şan, 2015/

▼ Resim 32:

Kaçarlar Dönemi kible duvarındaki yazılar.
Khordadi Nayini ve Paknejad, 1386 hş, 115)

3.3. Eyvanlar

İlhanlı Döneminde yapılan batı eyvanın duvarları zamanında geometrik ve bitkisel alçı süslemelerle kapanmıştır. Safeviler Dönemi'nde eyvanın duvarları sıva ile örtülmüş ve sarı renkle boyanmıştır (Resim 8). Günümüzde, duvarların bazı kısımlarında sıvaların dökülmesinden dolayı duvarın altındaki süslemeler ortaya çıkmıştır. Burada dikdörtgen girintiler içinde yer alan sivri kemerli nişlerin kemer köşelikleri geometrik ve bitkisel alçı süslemeler ile hareketlendirilmiştir. Ayrıca tuğlaların arasında alçı derz tekniği ile yapılan geometrik süslemeler görülmektedir (Resim 34). Eyvanın tavanında, kemerlerin içinde boyama ile yapılmış süsleme kalıntıları görülmektedir. Bu süslemeler, makili hat ile yazılan bir kitabe, rumilerden oluşan bitkisel bezemeler, altıgenler ve başka motiflerden ibarettir (Resim 33).

²⁷ Khoddari Nayini ve Paknejad, 1386 hş, 114.

Resim 33: Batı eyvanın kemer karnındaki süslemeler. (https://www.isna.ir/photo/95092112458/)

Resim 34:

Batı eyvadan detay

(S. Şan, 2015)

Güney eyvanının (Resim 11) duvarlarının alt kısmı, İlhaneliler Dönemi'ne ait tuğla işlemleriyle hareketlendirilmiştir. Safeviler Dönemi'nde, kubbeli bölümün önündeki açık mekân kapanmış ve eyvanın kavsara bölümü mukarnas yuvaları ile doldurulmuştur. Yine bu dönemde, eyvanın duvarlarını dolaşan ve 0,9 cm genişliğindeki çini kitabe panosu yapılmıştır. Günümüzde kitabenin çoğu kısmı dökülmüştür.

3.4. Mihrap Önü Kubbeli Bölüm

Selçuklu Dönemi'nde yapılmış olan mihrap önü kubbeli bölüm, Safeviler Dönemi'nde büyük bir onarım ve tadilat görmüştür. Bu dönemde oval kubbe yerine çift cidarlı kubbe yapılmıştır. Kubbenin içi, kırık çizgilerin oluşturduğu yedi ve on kollu yıldızları içeren geometrik düğümler ile süslenmiştir. Motifi oluşturan çizgiler, yeşil renkli çiniler ile işlenmiştir. Dıştaki kubbenin süslemesi de iç kubbeye benzemekte olup kubbe eteğinde Hz. Muhammed'in duasının bir kısmı²⁸ küfi hatla yazılıdır (Resim 35-36).

28 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ، وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ، مَا شَاءَ اللَّهُ كَانَ، وَمَا لَمْ يَشَأْ لَمْ يَكُنْ، أَشْهَدُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا. اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ نَفْسِي، وَمِنْ شَرِّ كُلِّ دَابَّةٍ أَنْتَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا، إِنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ
<https://www.erfan.ir>

Trompların alt kısmında, lacivert zemin üzerine alçı ile yazılmış sülüs kitabe bu bölümün duvarlarını dolaşmaktadır. Kitabe, Dehr suresi ve ayet-el kürsi'yi içermektedir. Kitabenin iki tarafında yer alan silmelerde kıvrımlı çizgilerle birbirine bağlanan rozet motifleri, alçı tekniği ile yapılmıştır (Resim 38). Duvarların üzerinde, dikdörtgen panoların içinde, yukarı bölümü yarım şemse biçiminde olan kahverengi çerçeveler bulunmaktadır. Çerçevelerin içinde, alçı ve boya ile yapılmış şemselere peygamber ve imamlara salâvat yazılıdır (Resim 37). Kubbeli bölümden yan mekânlara ulaşmayı sağlayan geçitlerin kemer köşeliklerinde, *tohme-gozari* tekniği ile yapılmış kahverengi, yeşil, kırmızı ve hardal renklerde şakayık, gül, gonca ve kıvrımlı dallar yer almaktadır.

4. Malzeme ve Teknik

Save Cuma Cami'nin ilk yapısında kullanılan kerpiç ve harç, İran'da inşa edilmiş ilk camilerin çoğunda görülmektedir. Tuğla malzeme daha çok XI.-XII. yüzyıllarda ve Büyük Selçuklu Dönemi'ndeki yapıların inşasında kullanılmıştır. Camideki eski yapıdan kalan kerpiç ayaklar ve kemerler, tuğla kaplama ile takviye edilmiştir.

Caminin minaresinin tamamı tuğladan yapılmıştır ve üzeri tuğla süslemeler ile kaplıdır. Süsleme amaçlı kullanılan tuğlalar *teras* (tırâş) tekniği ile elde edilmiştir. Bu teknikte, yapının inşa edildiği yerde dörtgen tuğlalar balta yardımıyla küçük parçalar haline getirilir. Yanı sıra, *heşt-o-gir* (girintili çıkıntılı), *gerehsazi* (dügümleme), tuğla ve alçı (tuğla ve derz) süsleme teknikleri de kullanılmıştır. Tuğla ve alçı tekniği batı harim ve batı eyvanda İlhanlı Dönemi'nden günümüze ulaşan süsleme kalıntılarında da karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca minarede, süsleme kuşaklarını birbirinden ayıran ince şeritlerde kalıp tekniği ile yapılmış eşkenar ve daire biçimindeki tuğlaların yan yana dizildiği görülmektedir. Bunun dışında S biçiminde tuğlaların yan yana gelmesi veya meander biçiminde dizilmiş tuğlaları bu şeritlerde görmekteyiz.²⁹

Yapıda kullanılan bir diğer önemli malzeme alçıdır. Alçı, Selçuklu ve İlhanlı dönemlerinde kullanılmış önemli bir süsleme malzemesi olup özellikle mihraplarda ve kitabelerde bu malzemeye sıkça rastlanmaktadır. Camide bulunan L6, M12, M13 mihrapları ve İlhanlı mihrabı, kazıma tekniği ile yapılan alçı süslemeler ile bezenmiştir. Müzedeki Selçuklu mihrabı ve yapının asıl mihrabının alçı süslemeleri, kazıma ve kabartma teknikleri ile yapılmıştır. Asıl ibadet mekânında bulunan mihrapta renkli alçı süslemeler *tohme-gozari* tekniği ile yapılmıştır. Bu teknikte, alçı zemin üzerine motiflerin yeri kazınır. Ardından kazınan yerler renkli alçı ile doldurulur. Bu teknik, Safeviler Dönemi yapı süslemelerinde yaygındır.³⁰Kubbeli mekânın duvarlarını süslemek için de *tohme-gozari* tekniğinden yararlanmıştır.

Camide kullanılan diğer malzeme ise çinidir. Çini, Save Cuma Camisi'nde çok az miktarda ve sadece Safeviler Dönemi'ne ait süslemelerde kullanılmıştır. Güney kubbenin içi ve dışı, tuğlalar ve çiniler yan yana getirilerek bezenmiş olup güney eyvanı dolaşan kitabe de mozaik çini tekniği ile yapılmıştır. Yapının asıl ibadet mekânındaki kible duvarının alt kısmı, altıgen biçimli ve turkuaz renkli çiniler ile kaplanmıştır.

29 Montasheri ve Shahbazi Shiran, 1395 hş, 93.

30 Salehi Kakhki, Emami ve Aslani, 1389 hş, 66.

Resim 35-36: Güney kubbenin içi ve dışı (S. Şan, 2015)

Resim 37:
Mihrap öntü
kubbeli
bölüm, Kuzey
duvar (S. Şan,
2015)

Resim 38:
Asıl ibadet
mekânını
dolaşan sülüs
kitabe. (www.
parsine.com)

Camide kullanılan bir başka süsleme tekniği de alçı süslemelerde boya kullanılmasıdır. İran'da, alçı süslemelerde boyama tekniğinin kullanılması, inşa edilen ilk camilerden bu yana yaygındır ve bu tekniğin en güzel örnekleri İlhanlı Dönemi'nde ortaya çıkmıştır. XI. ve XII. yüzyıllarda, alçı kitabelerin ve süslemelerin zemini turkuaz veya lacivert renklere boyanırdı. Save Cuma Camii'nde L6 ve M13 mihrapları ile İlhanlı mihrabında, Safevi mihrabını kuşatan nişin süslemeleri ile kubbeli bölümü kuşatan kitabenin zemininde, Kaçar Dönemi'ne ait mihrapta, kubbeli mekânın duvarları üzerindeki süslemeler ve batı eyvanın tavanındaki süslemelerde boyama tekniği uygulanmıştır.

Değerlendirme

Save Cuma Camii, orta avlulu çift eyvanlı ve mihrap önü kubbeli bölümden oluşan büyük bir camidir. İran'daki ilk camilerin genel plan şemasına göre ortadaki avluyu çeviren sahnılardan oluşan cami yapısına, Büyük Selçuklu Dönemi'nde mihrap önü kubbeli bölüm ve minare eklenmiştir. İlhanlı Dönemi'nde yapılmış olan batı eyvan, İran mimarisindeki nadir örneklerden biridir. Safeviler Dönemi'nde, yapıdaki kubbeli bölüm dikdörtgen biçiminden kare mekâna dönüştürülerek yapıya çift cidarlı kubbe uygulaması yapılmıştır. Ayrıca, kubbeli bölümün önündeki açık mekân kapatılarak eyvana dönüştürülmüştür.

Caminin ilk yapısı günümüze ulaşan kalıntılara baktığımızda İran'ın ilk camileri ile benzerlik göstermektedir. Sava Cuma Camii, Kible yönünde bulunan ve mihraba paralel konumdaki üç sahnılı harim kısmı, kemerlerinin yüksekliği ve ayaklarının kalınlığı ile ayaklarının arasındaki mesafe ve yapıda kullanılan malzeme yönünden Damgan Tarihane Camisi'ne (VIII. yüzyılın ikinci yarısı ile IX. yüzyılın başları)³¹ benzemektedir. Şuş Camii (1-50/622-670)³², İsfahan Mescid-i Cuması'nın ilk yapısı (232/846)³³, Erdistan Camii'nin ilk yapısı (IX. ve X. yüzyıl)³⁴ Save Cuma Camii'nin ilk yapısı ile benzer planda inşa edilen çok sayıdaki örneklerden birkaçıdır.

İran İslami mimarisinde orta avlulu, çift eyvanlı camilerin sayısı çok fazla değildir. Bu plan, en çok XIII. ve XIV. yüzyıllarda inşa edilen cami yapılarında kullanılmıştır ve en çok Horasan bölgesindeki camilerde bulunduğu için İran'da, Horasanî stili olarak da adlandırılmaktadır. Yanı sıra bu dönemde uygulanan plan şemasında, eyvanların kuzey ve güney cephelerde konumlandırılması camiye simetrik bir görünüm kazandırmaktadır. Gonabad Camii (609/1213)³⁵, Forumad Cuma Camii³⁶ ve Melik Zusan Camii XIII. M. (H. VII.)³⁷, Oştorcan Camii (715/1315)³⁸, Sebzevar Camii XIV. M. (H. VIII.)³⁹ İran'da

31 Naima, 1394 hş, 49.

32 Naima, 1394 hş, 36.

33 Jabal Ameli, 1392, 42.

34 Naima, 1394 hş, 189.

35 Haji Ghassemi, 1383, 8, 96.

36 Godard, II, 1387 hş, 258.

37 Godard, II, 1387 hş, 288.

38 Naima, 1394 hş, 349.

39 Haji Ghassemi, 1383, 7, 166.

inşa edilmiş çift eyvanlı camilere örnek oluşturmaktadır. Bununla birlikte bazı camiler başta tek eyvanlı olarak inşa edilmiş ve sonraki dönemlerde camiye ikinci bir eyvan eklenerek yapı, çift eyvanlı plana dönüştürülmüştür. Neyriz Camii (340/952)⁴⁰, İsfahan Sin Camii (529/1134)⁴¹ ve Kum Mescid-i Cuması (VI./XII.)⁴² bu tür camilerden oldukları kabul edilmektedir. Bu camilerde de eyvanlar karşılıklı yapılmıştır. Save Cuma Camii gibi eyvanları karşılıklı inşa edilmeyen bir başka çift eyvanlı camiye rastlanmamaktadır.

Save Cuma Camii'nin güney cephesinde bulunan mihrap önü kubbeli bölüm Büyük Selçuklu Dönemi'nde, bu kısımdaki ayakların ve kemerlerin ortadan kaldırılmasıyla oluşturulmuştur. Mihrap önü kubbeli bölümün inşası, Selçuklu cami mimarisinin en önemli ve vazgeçilmeyen unsurlarındandır. Bu dönemde yapılan camilerin çoğunda bu unsur karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte İsfahan Mescid-i Cuması ve Erdistan Camii örneklerinde görüldüğü üzere genelde yapıdaki mihrap önü kubbeli bölüm oluşturulduktan sonra yapı dört eyvanlı plan şemasına dönüştürülmüştür. Save Cuma Camii'ne sadece kubbeli bölüm eklenmiştir ve önündeki mekân açık olarak bırakılmıştır. Mihrap önü kubbeli bölüm Safeviler Dönemi'nde tekrar elden geçirilmiş olduğundan yapının ilk inşasındaki süsleme ve kubbe biçimine dair bilgimiz yoktur.

Caminin en önemli bölümlerinden olan minare, yukarıya doğru hafif incelenen silindirik gövdeli ve kaidesiz olarak yapılmıştır. Minarenin üst kısmı günümüze ulaşamadığından minare şerefesinin olup olmadığı ile ilgili bilgimiz yoktur. Save Camii minaresi, Karahanlı Dönemi'nde başlayan ve Büyük Selçuklular ile devam eden minare mimarisi geleneğinin örneklerinden biridir. Minarenin genel görünümü ve üzerindeki süslemeler, Karahanlı Dönemi'nde (XI. yüzyıl) yapılmış olan Burana (IX. yüzyılın sonu) ve Özkent (XI. yüzyıl) minarelerine⁴³ benzemektedir.

Camide toplam altı adet mihrap bulunmaktadır. Bunların dışında bir mihrap daha yerinden alınarak müzeye taşınmıştır. Bunlardan güney kubbeli mekândaki mihrap ana mihrap olup diğerleri caminin farklı yerlerinde bulunan küçük mihraplardır. Üzerlerinde tarih kitabesi bulunamayan ve genel görünümünden dolayı Selçuklu Dönemi'ne atfedilmiş olan dört mihraptan üçü, camideki kalın ayaklar üzerine yapılmış yüzeysel küçük mihraplardır. Mihraplar, dikdörtgen biçiminde ve alçı malzemededen yapılmış olup üstte sivri kemerli bir alınlıktan, altta ise sade sathi niş ve çift sathi sütunceden ibarettir. Mihrapları dıştan bir kitabe bordürü kuşatmaktadır. Yüzeysel dikdörtgen mihraplar, İran'da, Büyük Selçuklu Dönemi'nde oldukça yaygındır. XI. yüzyılın ilk yarısında yapılan mihraplar genelde tek bir kitabe kuşağı ile çerçevelemiştir. XI. yüzyılın ikinci yarısında yapılan mihrapların nişlerini iki kitabe veya süsleme bordürü kuşatmaktadır.⁴⁴ Eğer bunu göz önünde bulundurursak Save Cuma Camii'nin Selçuklu mihrapları, XI. yüzyılın ilk yarısında ve minare ile aynı zamanda yapılmış olmalıdır. Bu mihraplar

40 Naima, 1394 hş, 126.

41 Smith, 1939, 5.

42 Heiranpour, 2019, 203.

43 Cezar, 1977, 101-104.

44 Mehdi-Nejad Mogeddem ve Gudarzi, 1393 hş, 9.

Rey Medresesi (XI. yüzyıl), Erdistan Camii (553/1158) ve Zevvare Camii (530/1135)⁴⁵ mihraplarının küçük ve sadeleşmiş örnekleri sayılmaktadır. Dördüncü mihrap diğer üç mihraba göre daha ihtişamlı yapılmıştır. Bu mihrap, öncekilerden farklı olarak sathi niş biçiminde değildir ve 30 cm derinliğe sahiptir. Mihrabın genel formu ve süslemeleri dikkate alındığında diğer mihraplara göre daha ileri tarihli olduğu düşünülmektedir.

Üzerinde kitabesi bulunan ve XIV. yüzyılda İlhanlı Dönemi'nde yapılmış olan mihrap, çağdaşlarının genel özelliklerini taşımaktadır. Bu dönemin yapılarında mihrap nişi genellikle yüzeysel olarak değil içe doğru girintili biçimde inşa edilmiştir. Ayrıca mihrabı, dıştan birkaç kitabe veya süsleme bordürü kuşatmaktadır.⁴⁶ Burada mihrap nişi yarım ongen biçimindedir ve dıştan üç kitabe bordürü ile kuşatılmaktadır. Kavsara nişinin köşeliklerinde görülen birer yarım küre, İlhanlı Dönemi mihraplarının çoğunda görülen bir uygulamadır. Mihrabın genel görünümü, İran'da XIV. yüzyılda yapılmış olan Veramin Camii Mihrabı (722/1322), Eberkuh Camii Mihrabı (739/1338), Mahallat Ebulfezl Yahya Türbesi Mihrabı (708/1308), Bayezid Mescidi'nin Mihrabı (VII.-VIII./XIII.-XIV.)⁴⁷ ve Rabia Hatun Türbesinin Mihrabı'na (709/1309)⁴⁸ benzemektedir.

Caminin asıl ibadet mekânında bulunan mihrap, XVI. yüzyılda, Safeviler Dönemi'nde yapılmış en güzel mihraplardan biridir. Mukarnaslı kavsara ve yarım ongen biçimindeki kavsara altı bölümü ile kible duvarının alt kısmında kullanılan altıgen mozaik çiniler, Yezd Camii mihrabına (777/137) ve Kirman Melik Camii'nin batı eyvandaki mihrabına (479-1285/1086-1868) benzemektedir. Kaçarlar Dönemi'ne ait olan mihrap, caminin ana mihrabını örnek alarak yapılmıştır. Ancak süslemesi ve genel şekli zarafetsiz ve kabadır.

Camide bulunan süslemeler geometrik, bitkisel süslemeler ve yazı olarak üç gruptan oluşmaktadır. Camideki geometrik süslemeler en çok minare üzerinde görülmektedir. Karahanlılar ile başlayan ve Büyük Selçuklu Dönemi'nde zirveye ulaşan geometrik tuğla süslemeleri, Save Cuma Camii Minaresi'nde de karşımıza çıkmaktadır. Save Camii Minaresi'nin geometrik süslemelerinin temelini sekizgenler ve sekiz kollu yıldızlar oluşturmaktadır. Buradaki kompozisyonların benzeri Save şehrinin yakınında bulunan Damgan (XI. yüzyıl)⁴⁹ ve Tarihane (417/1026)⁵⁰ minarelerinde görülmektedir. Caminin asıl mihrabını kuşatan niş kemerinin karnı, kırık çizgilerin oluşturduğu beş ve on kollu yıldızlardan oluşan bir kompozisyon ile hareketlendirilmiştir. Aynı kompozisyonun benzeri (7 ve 10 kollu yıldızlar) kubbenin iç ve dış kısmını bezemektedir. Geometrik düğümler İran'daki yapılarda tuğla, taş, ahşap, alçı ve çini teknikleriyle mihrap, minber, kubbe, minare, taçkapı gibi daha birçok farklı yerde karşımıza çıkmaktadır.

45 Resimler için bakınız: Heiranpour, 2019, 82-84-167-626.

46 Khoddari Naini ve Paknejad, 1386 hş, 122.

47 Resimler için bakınız: Bülbül, 2019, 47-50-56-59.

48 <https://irannationalmuseum.ir/fa/محراب-معرفی-و-محراب-مضان-و-پنجمین-روز-ماه-رمضان-و-معرفی-محراب/>

49 <http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/damgan-cuma-camii>

50 <http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/tarikhane-camii>

Camide geometrik süslemelerin görüldüğü bir başka yer, batı harim ve batı eyvanda bulunan İlhanlı Dönemi'ne ait olan süslemelerdir. Tuğlaların arasında bulunan ve kalıp tekniği ile yapılan süslemeler (tuğla ve derz tekniği), Büyük Selçuklular Dönemi ile başlayıp İlhanlılar Dönemi'ne kadar devam etmiştir. Bu süslemelerin benzeri Erdistan Mescid-i Cuması (554/1159), Kazvin Mescid-i Cuması'nın Humartaşı Kubbesi (509/1116), Kazvin Haydariye Medresesi (XII. yüzyılın ikinci yarısı)⁵¹, Sultaniye Olcayto Türbesi (702-712/1302-1312), Veramin Mescid-i Cuması (722/1322)⁵² ve diğer birçok Selçuklu ve İlhanlı yapısında bulunmaktadır.

Camide yer alan mihraplarda, alçıdan yapılan bitkisel süslemelerin baskın olmasıyla birlikte geometrik süslemelere de yer verilmiştir. Mihraplardaki geometrik süslemeler iki gruba ayrılmaktadır: Birinci grup düğümlerden oluşur. Buradaki yaygın olan düğümler *Şeş u Peuç* (6 ve 5), *Şeş u Şemse* (6 ve yıldız), *Şeş u Se-Peri* (6 ve 3kollu) ve bunlara benzer düğümlerden ibarettir. Bu düğümlerin oluşmasında önemli etkenler altı sayısı ve üçgen şeklidir.⁵³ Örneğin L6 mihrabının alt kısmında *şeş u peuç* düğümü karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda M12 mihrabının alt kısmında sütüncelerin gövdesi üzerinde *şeş u şemse* düğümlerinden oluşan kompozisyon yer almaktadır. Burada, ortadaki altı kollu yıldız yerine altı yapraklı rozet çiçeği yerleştirilmiştir. Günümüzde müzede yer alan diğer Selçuklu mihrabında, sütüncelerin üzerinde *şeş u se-peri* düğümler görülmektedir. Bu süslemelerin benzeri Erdistan Camii Mihrabı, Erdistan İmam Hasan Cami Mihrabı ve Kazvin Haydariye Medresesi Mihrabı (*şeş u peuç*), Hemedan Aleviyan Kumbeti Mihrabı (*şeş u peuç*, *şeş u se-peri*), Bestam Camii Mihrabı (*şeş u şemse*)⁵⁴ ve diğer birçok Selçuklu ve İlhanlı yapısında karşımıza çıkmaktadır.

İkinci grup ise zincir, örgü veya basit geometrik şekillerin tekrarından oluşan ince süsleme şeritlerinden ibarettir. Bu ince süsleme şeritleri genelde mihrabı çerçeveleyen kitabe veya süsleme bordürünün dış ve iç tarafında yer almaktadır. L6 mihrabında, kitabe bordürünün iç tarafında eşkenar, kamalı haç ve laleye benzer kıvrımlı hatlardan oluşan ince bir şerit bulunmaktadır. M12 mihrabında ise yine mihrabı kuşatan kitabe bordürünün iç tarafında kamalı haç ve rozetlerden oluşan ince şerit yer almaktadır. Aynı mihrabı kuşatan ilk bordür ise içlerinde rumi yaprakları bulunan biri düz biri ters eşkenar üçgenlerin yan yana dizilmesiyle oluşturulmuştur. Kamalı haç deseni, İran'ın Sasani Dönemi'ndeki alçı süslemeler ile Nişâbur'daki kazı çalışmalarında çıkarılan ve İran'ın ilk İslâmi dönemlerine ait olan süslemelerde, Karahanlı, Anadolu Selçuklu ve İran'ın İlhanlı Dönemi alçı süslemelerinde görülmektedir. Sasani Dönemi'ne ait Tisfun Sarayı (III.-VI. yüzyıl), Vabkent Minaresi (592-595/1196-99), Diyarbakır Ulu Camii (484/1091) ve Bestam Camii Mihrabı (707/1307) gamalı haç ve rozetlerin oluşturduğu değişik kompozisyonların yer aldığı yapılarıdır.⁵⁵ Yan yana dizilmiş biri düz biri ters eşkenar

51 Resimler için bakınız: Heiranpour, 2019, 72-138-639.

52 Resimler için bakınız: Shekofteh ve Salehi Kakhki, 1393 hş, 68.

53 Taghavinejad, 1398 hş, 27.

54 Resimler için bakınız: Taghavinejad, 1398 hş, 28-32.

55 Sokhanpardaz, 2020, 298-300.

üçgenlerden oluşan kompozisyon ise Nuşabad Camii Minaresi (XI.- XI. yüzyıl), İsfahan Çihil Duhteran Minaresi (506/1112)⁵⁶ ve Bestam Bayezid Hanıkahı'nın mihrabında (703/1303)⁵⁷ görülmektedir.

Yanı sıra camideki alçı süslemelerde küçük boyutta yapılmış geometrik düğümler ve sade geometrik şekiller ajde-kari tekniği ile uygulanmıştır. Bu teknikle yapılan geometrik süslemeler, bitkisel motiflerin içinde veya ince şeritlerde ya da bunlara benzer yerlerde görülmektedir. Ajde-kari tekniği Selçuklular ve özellikle İlhanlılar Dönemi'nde yaygınlaşmış olup ve genelde alçı mihraplarda karşımıza çıkmaktadır. Hemedan Aleviyan Kumbeti (XII. yüzyıl), Kazvin Haydariye Medresesi (XII. yüzyıl)⁵⁸, Zevvare Paminar Camii (462/1069)⁵⁹, Merend Camii (731/1331)⁶⁰, Oştörca Camii (716/1316)⁶¹ ve diğer birçok yapıda ajde-kari tekniği ile yapılmış geometrik desenler bulunmaktadır.

Camideki bitkisel süslemeler, en fazla alçı mihraplar ve kitabelerde karşımıza çıkmaktadır. Bitkisel motifler rumi ve palmet, hatayi, rozet, yapraklar ve çiçeklerden oluşmaktadır. Rumi ve palmetler İslami mimarisindeki süslemenin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Rumi ve palmet motifi özellikle alçı süslemeli Selçuklu ve İlhanlı mihraplarında değişik kompozisyonları oluşturarak karşımıza çıkmaktadır. Save Camii'nde L6 mihrabının alınlığı, M12 mihrabının alt kısmı, müzedeki mihrabının kavsara ve kavsara altındaki tüm bölümlerde, Kaçarlar dönemi mihrabının kavsarası, İlhanlı mihrabının kavsarası ve mihrabı kuşatan kitabe bördürünün zemininde farklı biçim ve kompozisyonlar oluşturan rumi ve palmet motifleri yer almaktadır.

Camide bulunan bir başka bitkisel motif, rozet veya altı dilimli çiçeklerden ibarettir. Rozet motifi İran sanatında, İslamiyet'ten önce Sasaniler Dönemi'nde özellikle alçı süslemelerde karşımıza çıkmaktadır. Rozet motifi M12 mihrabında süsleme bordürü ve sütunceler üzerinde, müzedeki mihrabın sütunceleri üzerinde ve batı eyvandaki İlhanlı Dönemi'ne ait alçı süslemelerde yer almaktadır.

Camideki diğer bitkisel süslemeleri oluşturan motifler yapraklar, stilize bitkisel motifler, şakayık, hatayi ve gül çiçeklerinden ibarettir. Yaprak motifleri, mihrap nişlerinin kemer köşelikleri ile kitabelerin zeminini oluşturan bitkisel motifler ve camide asıl ibadet mekânında yer alan tohme-gozarı tekniği kullanılarak yapılmış renkli süslemelerde karşımıza çıkmaktadır. Şakayık çiçeği Selçuklu dönemine ait alçı süslemeli panoda yer almaktadır. Gonca, gül, hatayi ve benzer motifler asıl ibadet mekânındaki süslemelerde karşımıza çıkmaktadır. Caminin ana mihrabını kuşatan kemerin karnında, geometrik süslemelerin içinde yer alan beş dilimli çiçekler ve yapraklar ile aynı kemerin alınlık kısmında yer alan hatayi çiçekler, natüralist bir üslup ile yapılmıştır. Safevi Dönemi'nde

56 Resimler için bakınız: Heiranpour, 2019, 311-368.

57 Haji Ghassemi, 1389 hş, 197.

58 Resimler için bakınız: Heiranpour, 2019, 479-637.

59 Özkurt, 2005, 272-273.

60 Haji Ghassemi, 1383 hş, 8, 100.

61 Haji Ghassemi, 1383 hş, 7, 49.

İran sanatı batı sanatından etkilenmeye başlamıştır ve süslemelerde stilize üslup yerini natüralist motiflere bırakmıştır. Asıl ibadet mekânının bitkisel motiflerinin benzerlerini, İsfahan Ali-Kapı Sarayı (1006/1597)⁶², İsfahan Çehel Sütun Sarayı (1057/1647)⁶³, İsfahan Heşt Beheşt Sarayı (1080/1669)⁶⁴ gibi başka birçok yapıda görmekteyiz.

Camide bulunan kitabelerde kûfi, sülüs, nesih ve nestalik hat çeşitleri kullanılmıştır. Ayrıca bulunan kitabeler ise alçı, tuğla ve çini teknikleri ile yapılmıştır. İran'da İslam dinine ait ilk kitabeler kûfi hat ile yazılıdır. Kûfi hattın gelişimi H. V. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş ve kûfi hat Selçuklu Dönemi'nde süsleme unsuru olarak fazlaca kullanılmıştır. Aynı zamanda tuğla, kûfi hattın formuyla uyumlu bir malzeme olduğundan Selçuklu Dönemi'ne ait bu türden çok sayıda tuğla kitabe günümüze ulaşabilmiştir. Yanı sıra kûfi hat sadece tuğla kitabelerde görülmez ve alçı kitabelerde de karşımıza çıkar. Camide, kûfi hat çeşitlerinden sade, müşeccer (dallı budaklı), yapraklı, örgülü ve makili kûfi yazı çeşitlerinin yer aldığı bilinmektedir.

Kûfi hattın mimari süslemelerde kullanılan en yaygın türü makili hattır. Bu türün yazımı tuğla ile çalışmaya elverişli olduğundan makili hattı daha çok tuğla süslemelerde görürüz. Yapıda, minare üzerinde makili hat ile Allah ve Muhammed kelimeleri yazılıdır. Makili hattın alçı süslemelerde kullanılması İlhanlı Dönemi'nde karşımıza çıkmaktadır. Camide, İlhanlı mihrabını kuşatan dıştaki ilk ince bordürde yeşil zemin üzerine makili hat ile yazılmış bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabenin genel şekli ve kompozisyonu, batı eyvanın kemer karnında bulunan ve boya tekniği ile yapılmış olan kitabeye benzemektedir. Pir-i Bekran Türbesi (712/1312), Eberkuh Camii (73/1337), Farfan Camii (XIV. yüzyıl) ve Heftşuye Camii (XIII.-XIV. yüzyıl) mihraplarındaki makili hat kitabeleri alçı tekniği ile yazılmıştır.⁶⁵

Safeviler Dönemi'nde makili hat genellikle Allah, Muhammed ve Ali gibi müteberrik isimleri yazmak için kullanılıyordu. Save Camii'ndeki makili hat kubbe eteğinde, mihrabın içinde, mihrabı kuşatan niş kemerinin karnında ve batı eyvanda Allah, Muhammed, Ali ve La ilahe illallah Muhammeden resulullah ve benzeri ibareler yazılması için kullanılmıştır. Makili yazılar ayrıca Kaçarlar Dönemi mihrabının üst kısmında da karşımıza çıkmaktadır. Alçı zemin üzerine, siyah renkle ve ince şerit halinde makili hat kullanılarak yazılan kitabenin kalıntısı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Ayrıca mihrap kavsarasının içinde Ali ismi, sekiz defa ve makili kûfi hat kullanılarak yazılmış şekilde yer almaktadır.

Kûfi hattın yanı sıra sülüs hattı kitabelerde kullanılan en yaygın hat türüdür. Sülüs hat, alçı kitabelerde karşımıza çıkmaktadır. Bu kitabelerde bitkisel motifler genelde zeminde ve harflerin sonunda yer almaktadır. Erken dönem kitabe örneklerinde yazıların ve bitkisel motiflerin bir araya getirilmesinin yanı sıra yazı daha çok vurgulanmıştır;

62 <https://sakhtemanonline.com/blog/alighapoo-architecture-survey/>

63 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b1/Painting_in_Chehel_Sotoun.jpg

64 <https://www.karnaval.ir/things-to-do/hasht-behesht-isfahan#lg=1&slide=20>

65 Shekofte, 1394 hş, 107-108.

bitkisel motifler harflerin sonunda ve birleştirici olarak değerlendirilmiştir. Sonraki dönemlerde bitkisel süsleme fazlaca ön plana çıkar. Öyle ki bazı örneklerde, fazla süsleme sebebiyle kitabedeki yazı okunamamaktadır.

Camideki kûfi kitabelerin önemli bir kısmı, minare üzerinde yer almakta olup sade kûfi ve makili hat ile yazılmış olan kitabelerdir. L6 ve M12 mihraplarında yer alan kûfi ve sülüs kitabelerin zeminleri üzerindeki süslemeler, sade ve seyrek olduğundan kitabe kolaylıkla okunmaktadır. L6 mihrabında kûfiye yakın sülüs hattı kullanılmıştır. M12 mihrabında kûfi harflerin biçimi X. ve XI. yüzyıldaki kûfi yazılara benzemektedir. Kitabelerin bu özellikleri mihrapların erken dönem Selçuklu eserlerinden (XI. yüzyıl) olduğuna işaret etmektedir. Müzede yer alan mihrabı çerçeveyen kitabe bordürü, sade kûfi hat ile yazılmıştır. Burada zeminin yoğun bitkisel süslemelerine karşın yazı kabarık biçimde yapılmıştır ve zeminden ayrı durmaktadır. İlhanlı mihrabına baktığımızda mihrabı kuşatan kûfi kitabede yazı ve süslemeye aynı derecede önem verildiğini görürüz. Burada diğer mihraplardaki gibi sade kûfi değil müşeccer, yapraklı ve örgülü kûfi hat kullanılmış olup zemindeki yoğun bitkisel süslemelere rağmen kûfi yazılar düz olduğundan kitabenin okunması zor değildir. Aynı mihrapta yer alan sülüs kitabe, talik hattına yakın sülüs ile yazılmıştır.

Safeviler Dönemi'nde, dini yapılarda Kur'an ayetlerini ve hadisleri içeren kitabelerde kullanılan en yaygın hat sülüs hattıdır.⁶⁶ Caminin asıl mihrabını kuşatan dıştaki bordürde, bitkisel süslemeli zemin üzerine iki farklı kitabenin yazılması dikkat çekmektedir. Burada sülüs kitabenin üst kısmında kahverengiyle kûfi kitabe yazılmıştır. Tek bordür içinde farklı hatlar kullanılarak yazılan iki kitabe nadir görülen örneklerdendir. Buradaki sülüs yazının harfleri önceki mihraplara göre daha ince ve zariftir. Kûfi kitabe, küçük ebatta ve ince biçimde, kahverengi ile sülüs kitabenin çekik elif ve lamlarının arasında yazılır. Kitabe zemini lacivert renkte olup üzerinde kıvrımlı dallar, küçük çiçek ve yapraklar yer almaktadır. Mihrabı kuşatan sülüs kitabenin benzeri asıl ibadet mekânının duvarlarını kuşatmaktadır. Safevi Dönemi kitabeleri çoğunlukla heft renk tekniği ile yapılmış çiniler üzerine yazılmıştır ve alçı kitabelerin sayısı çok nadirdir. Safevi Dönemi'ne ait olan ve alçı tekniği ile yapılmış olan bir başka sülüs kitabe de İsfahan Mescid-i Cuma'sının kuzey eyvanını dolaşan (1097/1686) tarihli kitabedir.

Sonuç

Save Cuma Camii doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen biçiminde olup orta avlulu ve çift eyvanlı bir yapıdır. Silindirik gövdeli minare, yapının en erken tarihli kitabesini taşımaktadır. Yapının inşası, İslamiyet'in ilk çağları ile Büyük Selçuklu, İlhanlı ve Safevi dönemlerini içine alan dört farklı dönem boyunca devam etmiştir. Caminin ilk inşa dönemi, erken İslami çağlarda yapılan camiler gibi çok ayaklı Arap tipi plan şemasına göre yapılmıştır. Büyük Selçuklu Dönemi'nde yapının güney tarafına ilave edilen kubbeli mekân, cami mimarisinin artık geleneksel plan şemasına tabi olmadığının göstergesidir. Buradaki kubbeli mekân dikdörtgen biçiminde olup oval bir kubbe ile örtülmüştür. Ayrıca

66 Hoseyni ve Tavusi, 1385 hş, 60.

Karahanlılar Dönemi ile başlayıp Selçuklu cami mimarisinin önemli bir ögesi haline gelmiş tuğla süslemeli bir minare de camiye ilave edilmiştir. İlhanlı Dönemi'nde yapılan batı eyvan, İran'da görülen nadir örneklerden biridir. Caminin son inşaatı ise Safeviler zamanında yapılmıştır ve kubbeli mekân kareye dönüştürülerek yapıya çift cidarlı kubbe uygulanmıştır.

Yapıda dikkati çeken bir diğer önemli husus, camide yer alan ve farklı dönemlere ait olan yedi adet mihraptır. Bu mihraplar, erken dönem Selçuklu zamanından Kaçarlar Dönemi'ne kadar (XI.-XX. yüzyıl) uzanan dokuz yüzyıllık süre içinde inşa edilmiştir. Bu mihrapları inceleyerek rumi, palmet, hatayi ve birçok başka bitkisel ve geometrik süsleme öğelerinin bu süreç içerisindeki değişimini görmek mümkündür. Yanı sıra mihrap kavsarası, mihrabı kuşatan bordürlerin sayısı, kitabelerde kullanılan yazı türü ve yazılarda kullanılan gelişim seyri tek bir yapıda izlenebilir.

Sonuç olarak Save Cuma Camii, sadece İran İslami mimarisinin önemli bir parçası olmakla kalmayıp aynı zamanda bu coğrafyada yer alan diğer İslami ülkeler için de önemli bir örnek oluşturmaktadır. Bununla birlikte Büyük Selçuklu mimarisinin yapıya olan hatırı sayılır derecedeki katkısı sebebiyle yapının incelenmesi, bu alanda çalışan araştırmacılar için bir başka önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Azad, M. (1393 hş/2014), A Survey on the Three Important Seljuk Minarets, Chehel Dokhtaran, Tarikhaneh and Saveh Jami Mosque, *Journal of Iranian Architecture Studies*, (5), 39-56.
- Bülbül, S. (2019), İran İlhanlı Alçı Mihrapları. *Van İlahiyat Dergisi*, (7/10), 42-63.
- Cezar, M. (1977), *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Deh-huda, A. E. (1346 h.ş), *Lugatnâme*, (C.2), Tahran: Müesses-e-i İntişarat ve Çap-i Danişgâh-i Tahran.
- Fazli, Gh. (1375 hş/1996), *Save Cuma Camii Raporu*, Tahran: Sazman-i Miras-i Farhangi-yi Keşver.
- Haji Ghassemi, K. (1383 hş/2004). *Gencname: Mesacid-i Cami*, (C.7), Tahran: Rozaneh
- Haji Ghassemi, K. (1389 hş/2010). *Gencname: İmamzadeha ve mekabir*, (C.11), Tahran: Merkez-i Çap ve İntişarat-i Danişgah-i Şehid Beheştî.
- Heiranpour, S. (2019), *İran'ın Batısındaki Büyük Selçuklu Dönemi Eserleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Hoseyni, S. ve Tavusi, M. (1385 hş/2006), Tehevvul-i Huner-i Asr-i Safevi ba Teveccuh be Ketibeha-yi Safevi-yi Macmue'e-ye Haram-i Mutahhar-i İmam Rıza, *Kitab-i Mah-i Huner*, (91-92), 58-64.
- İbrahimzade, F. ve Mobini, M. (۱۳۹۱ hş/2012), Minar-i Acori-i Mescit Cami-i Save, *Kitab-i Mah-i Huner*, (167), 54-60.
- Jabal Ameli, A. (1392 hş/2013), Tarih-i Tehevvulat-i Mescit Cami-i İsfahan, *Eser*, (34/61), 29-66.
- Khoddari Nayini, S. ve Paknejad, M. (1386 hş/2007), Berresi-ı Tezyinat-i Mehrab-hayi Mescid-i Cami-i Save, *Mutali'at-i Huner-i İslami*, (7), 111-132.
- Mehdi-Nejad Moghaddam, L. ve Gudarzi, M. (1393 hş/۱۳۹۴), Mihrab ve Noguş-i Be-karrafte der An (Doreye Saljughi Va İlkhani), *Honarhaye tajassomiye Naghshmaye*, (19), 7-18.
- Moazzen, S. (1396 hş/2017), Study of Historical and Constructional Evolution of Save Jame Mosque, *Maremmat & Me'mari-e Iran*, (13), 35-48.
- Montasheri, M. ve Shahbazi Shiran, H. (1395 hş/2016), Motala'yi Revend-i Tevse'e-yi Tazyinat-i Acürkari der Mesacid-i İran, *Condi Şapur*, (6), 80-112.
- Naima, Gh. (1394 hş/2015), *Seyir-i Tahavvul-i Mimari-yi İran*. Tahran: İntesharat-i Soruş-i Daniş.
- Özkurt, K. (۱۳۰۵). *İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Salehi Kakhki, A., Emami, S. ve Aslani, H. (1389 hş/2010), Technology of "Tokhmeh Gozari", A Kind of Gypsum Mosaic Works in The Safavid Architectural Decoration, *Pajuheshhaye Tarikhi*, (46/2), 63-80.

- Shekofte, A. Ve Salehi Kakhki, A. (1393 hş/2014), Techniques and Changes of Stucco Decorations in Iranian Architecture from 7th to 9th Century Hijry Qamari, *Negareh*, (30), 62-81.
- Shekofte, A. (1394 hş/2015), Seljuk Brickwork Decorations and Their Sustainability in Khwarezmid and Ilkhanid Decorations, *Journal of Research in İslamic Architecture*, (3/1), 84-104.
- Smith, M. B. (1939), Material for a Corpus of Early Iranian Islamic Architecture: III. Two Dated Seljuk Monuments at Sin (Isfahan), *Ars İslamica*, (6/1), 1-10.
- Sokhanpardaz, K. (2020), Save Cuma Camii Büyük Selçuklu Mihrabı, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, (7/12), 283-301.
- Taberi, M. (1368 hş/1989), *Tarih-i Taberi*, (C.1), Tahran: Seda ve Sima-yi Cumhuri-yi İslmai-yi İran.
- Taghavinejad, B. (1397 hş/2018), Introducing and Reviewing the Decorative Features of the Mihrab of the Great Mosque of Saveh in Arak Chaharfasl Museum, *Negarineye Honare Eslami*, 5 (16), 4-14.
- Taghavinejad, B. (1398 hş/2019), The Comparative Study of Geometric Ornaments of Plaşter Mihrabs Created During Seljuk Period Vrsus The Ones Created During Ilkhanid Period in Iran, *Maremat & Me'mari-e Iran*, (20), 21-40.

Cevrimici Kaynaklar

- <https://www.parsine.com/fa/news/693949/> 07.05.2021
- <https://www.bargozideha.com/share/> 07.05.2121
- <https://www.iranhotelonline.com/blog/post-2335/> 07.05.2021
- <https://www.eskannews.com/gallery/20209/1/> 07.05.2021
- <https://www.parsine.com/fa/news/693949/> 07.05.2021
- <https://www.eskannews.com/gallery/20209/1/> 07.05.2021
- <https://www.parsine.com/fa/news/693949/> 07.05.2021
- <https://sakhtemanonline.com/blog/alighapoo-architecture-survey/> 19.10.2021
- https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b1/Painting_in_Chehel_Sotoun.jpg
19.10.2021
- <https://www.karnaval.ir/things-to-do/hasht-behesht-isfahan#lg=1&slide=20> 19.10.2021
- <https://irannationalmuseum.ir/fa/> 19.10.2021 / بیست و پنجمین روز - ماه رمضان - معرفی - محراب
- <http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/damgan-cuma-camii> 20.10.2021
- <http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/tarikhane-camii> 20.10.2021
- <https://www.erfan.ir/mafatih510/> - دعای رسول - خدا، حضرت - محمد (ص) - برای - امان - از - جن - و - انس - / 12.05.2021 کلیات - مفاتیح - الجنان - با - ترجمه - استاد - حسین - انصاریان
- <https://www.isna.ir/photo/95092112458/> 23.10.2021

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi | *Ege University, Faculty of Letters*
Sanat Tarihi Dergisi | ***Journal of Art History***
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 31, Sayı: 1, Nisan 2022 | *Volume: 31, Issue: 1, April 2022*

Sahibi (Owner): Ege Üniv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ ♦ Yazı İşleri Müdürü (Managing Director): Doç. Dr. Hasan UÇAR ♦ Editörler (Editors): Dr. Ender ÖZBAY, Prof. Dr. Semra DAŞCI ♦ Yayın Kurulu (Editorial Board): Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY, Doç. Dr. Lale DOĞER, Doç. Dr. Sevinç GÖK İPEKÇİOĞLU ♦ İngilizce Editörü (English Language Editor): Dr. Öğr. Üyesi Elvan KARAMAN MEZ ♦ Sekreteryaya - Grafik Tasarım/Mizampaj - Teknik İşler - Strateji - Süreç Yönetimi (Secretariat - Graphic Design/page layout - Technical works - Strategy - process management): Ender ÖZBAY

İnternet Sayfası (Açık Erisim) | Internet Page (Open Access)

DergiPark
AKADEMİK
<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

